

УДК 81'37(045)

КОНОТАЦІЇ ОСОБОВИХ ІМЕН У ФРАЗЕОЛОГІЗМАХ АНТИЧНОГО ПОХОДЖЕННЯ

***Реферат.** У статті аналізуються конотації власних імен у складі античних фразеологізмів, які функціонують у грецькій, французькій, російській та українській мовах. Розглядається національно-культурний і загальнокультурний компоненти власних назв, їх прояви в усталених виразах, залежність цих виявів від ступеню освоєності фразеологізмів мовною системою.*

***Ключові слова:** фразеологічна одиниця, власна назва, конотація, античність.*

Фразеологічна система мови на шляху історичного розвитку зазнає змін, зумовлених як інтралінгвістичними, так і екстралінгвістичними чинниками, до яких належать соціально-економічні, суспільно-історичні впливи, розвиток науки, культури, міждержавних зв'язків. Одним із екстралінгвістичних факторів є вплив античної культури, який простежується на всіх мовних рівнях, зокрема і на фразеологічному. Порівняння конотацій особових імен (ОІ) у складі фразеологізмів різних мов – не лише близькоспоріднених (українська, російська), а й тих, що належать до різних мовних сімей (новогрецька та французька) – дозволить простежити шляхи і способи засвоєння мовними системами такого глобального семантичного шару, як антична культура.

Останнім часом увагу дослідників привертають фразеологізми з компонентом “власне ім'я”. На думку В. М. Мокієнко, ономастична фразеологія відображає не тільки національну самобутність імен того чи іншого народу, але й через колоритні імена повідомляє про своєрідні звичаї, спосіб мислення, міфологію

[9, с. 58]. Ще в XIX – на поч. XX ст. О. О. Потебня, Ф. І. Сумцов, Ф. І. Буслаєв, І. І. Вознесенський, В. І. Даль відзначали, що власні імена як компоненти фразеологізмів служать яскравим засобом експресії, використовуються для рими, свідчать про певні історичні події. Уживання ВН у складі фразеологізмів досліджується на матеріалі різних мов: української (О. А. Мороз, Н. Д. Бабич), російської (В. Д. Бояркін, Т. М. Кондратьєва, К. М. Бетехтіна), польської (А. М. Кравчук), чеської (Л. І. Степанова), болгарської (М. О. Леонідова), англійської (Г. П. Манушкіна, Б. М. Ажнюк, О. В. Сафронова), французької (Н. Р. Філіппакі), німецької (Р. І. Охштат, Н. П. Щербань), грецької (А. Кірьякопулу). Ці одиниці вивчаються і в порівняльному аспекті: на матеріалі української, російської та німецької мов (О. Ф. Кудріна), російської та польської (Я. Лагінович), української та польської (А. М. Кравчук), російської, німецької, англійської (К. Назаров) [10, с. 4-5].

Фразеологізми з компонентом “власне ім’я” дослідники розглядають за генетичним критерієм (О. Ф. Кудріна, Л. І. Степанова, Г. П. Манушкіна) і джерелами виникнення (В. Д. Бояркін, О. В. Сафронова, К. М. Бетехтіна), вивчають їх структурно-семантичні ознаки (Г. П. Манушкіна, О. В. Сафронова). Особлива увага мовознавців зосереджується на питанні семантики власного імені в складі фразеологізмів (Л. В. Бабаєва, Б. Ф. Захаров, М. Х. Лиховидова, Л. І. Ройзензон). Вважається, що у фразеологізмах власні імена втрачають свій лінгвістичний статус, що зумовлює їх зближення із загальними назвами [10, с. 5]. Семантичні видозміни власноіменного компонента фразеологізмів української мови є предметом дослідження О. А. Мороз, яка одним із завдань ставить визначення конотативного компонента в семантиці фразеологізованих власних імен.

Метою даного дослідження є порівняльне вивчення конотацій, яких набувають ОІ в античних фразеологізмах в наслідок змін у процесі їх засвоєння новогрецькою, українською, російською та французькою мовами.

Антична культура представляє собою величезний культурно-історичний пласт, який протягом тисячоліть був невід’ємною складовою європейської цивілізації. Давньогрецькі міфи послужили багатим мовним матеріалом для утворення великої кількості фразеологічних одиниць, які, завдяки високій значимості античності в

історії Європи, увійшли до складу фразеологічних систем індоєвропейських мов.

Конотація (лат. *connotatio*, від *connoto* – маю додаткове значення) – емоційне, оцінне чи стилістичне забарвлення узуальної чи оказіональної одиниці мови. У сучасному мовознавстві під конотаціями лексеми розуміють несуттєві, але стійкі ознаки позначуваного певним словом поняття, які вбирають прийняту в певному мовному колективі оцінку відповідного поняття чи факту дійсності [4, с. 159]. Конотації також відображають пов'язані зі словом культурні традиції, панівну в певному суспільстві практику використання відповідної речі [3, с. 67]. Конотативне значення (КЗ) тлумачиться як сукупність закріплених у культурі певного суспільства асоціацій, що утворюють смислові елементи, логічні й емотивні, які складаються в стереотип [6, с. 92]. Конотації, на відміну від інших видів прагматичної інформації, виражають не індивідуальну оцінку певного об'єкта, а колективну [10, с. 54].

Більшість мовознавців (І. І. Чернишова, В. П. Жуков, Д. М. Шмельов) вважають, що сутність компонента або хоча б деякі складники його денотативного значення можуть впливати на мотивування семантики всього усталеного звороту. Власні імена, як центр фразеологічного образу, впливають на формування семантики фразеологізму. Як зауважує Є. М. Беліцька, у сфері ВН КЗ набуває провідної ролі в їх структурі [5, с. 8]. У семантичній структурі власноіменних компонентів відбувається перерозподіл ієрархічної залежності денотативних та конотативних компонентів: останні витісняють з ядра значення оніма денотативну сему і переміщуються з периферії лексичного значення до його центру [1, с. 6]. Так, у фразеологізованих власних іменах мовне значення може бути витіснене на периферію переносним – конотативним. Отже, за визначенням О. А. Мороз, конотації власних імен як компонентів фразеологізмів – це вторинні емоційно-експресивні та змістові нашарування на їх власне ономастичне значення. За кожним власним іменем у фразеології закріплюється певний стереотипний набір ознак. Додаткові співзначення можуть виникати в ОІ, прізвиськах чи прізвиськах, топонімах як компонентах народно-розмовних і книжних фразеологізмів. Однак темпоральні значення ОІ у календарних фразеологізмах не містять експресію й оцінку, а

в жартівливих, каламбурних фразеологізмах зовсім десемантизуються [10, с. 54].

Конотації ОІ можуть мати різний характер, залежно від типів конотацій: 1) референтні, моральні, афективні, соціальні (Е. Славе); 2) експресивно-оцінні, мовні, історико-мовні, історико-культурні (В. І. Говердовський); 3) емотивно-оцінні, функціонально-стилістичні, історико-мовні, історико-культурні (М. О. Мелерович); 4) експресивні, стилістичні, мовні, історико-культурні (С. В. Семчинський). За характером оцінки конотативні значення поділяються на меліоративні та пейоративні (О. С. Ахманова); позитивні та негативні (С. В. Семчинський). Однак найбільш виразно у фразеології виявляється національно-культурна конотація, яка існує на всіх мовних рівнях (В. Г. Костомаров, Б. М. Ажнюк, Ю. Є. Прохоров, Р. П. Зорівчак, Л. В. Мельник). Національно-культурна конотація – це всі асоціативні історичні, побутові, емоційно-експресивно-оцінні, стильові співзначення, що формуються в семантиці фразеологізму як відображення національної самовідомості та духовного світу певного етносу й відбиваються в конотативних семах [8, с. 6].

Різні конотативні значення виникають на основі власне ономастичних ознак онімів, а також завдяки екстралінгвістичним факторам, таким, як історичні події, певні побутові ситуації, характеристика персонажів в античних міфах, Біблії, художніх творах. Вони пов'язані з певними традиціями, смаками, соціальною оцінкою і ускладнюють вживання імен, створюють додаткові стилістичні відтінки та “приріст змісту” [7, с. 229].

Значна доля фразеологізмів античного походження має онімний або відонімний компонент. Власні імена у складі фразеологізмів набувають додаткових експресивно-сміслових та емоційних відтінків (конотативного значення), оскільки сприяють дворівневій та багаторівневій фразеологічній вербалізації концептів – ментальних утворень, що кодуєть культурно значимі смисли [2, с. 225]. Для античних фразеологічних одиниць у системі конкретної мови вербалізований концепт складатиметься із комплексу ментальних утворень, серед яких, на нашу думку, можна виділити первинне предметне значення (в основі якого лежить початкова історія денотата з означеним іменем), загальне символічне значення (конотації, набуті на етапі формування фразеологізму), національні конотації (додат-

кові смисли, набуті в процесі засвоєння системою окремої мови-реципієнта).

Таким чином, конотації ОІ досліджуваних фразеологізмів матимуть загальнокультурну та національно-культурну складові. Крім того, слід зауважити, що досліджувані фразеологізми є запозиченими для порівнюваних мовних систем. Тому національно-культурні особливості їх ономастичних компонентів проявляються в залежності від міри входження фразеологічної одиниці в мовну картину світу, тобто в залежності від асимілятивних процесів освоєння цих одиниць мовами-реципієнтами, а також деяких значень, що розвинулись на власне національному ґрунті.

Ономастична антична фразеологія має книжне походження, а отже тісно пов'язана з відповідним книжним джерелом – античними міфами. Тому базою для сприйняття фразеологізмів і співвіднесення його з первинним предметним значенням є компонент “особове ім'я”.

До ономастичної фразеології античного походження слід відносити ті крилаті вислови, які мають суттєві структурні і семантичні ознаки фразеологічних одиниць (компонентність складу, семантична цілісність, зумовлена метафоричним переосмисленням, лексична і синтаксична стійкість) та містять у своєму складі античні власні імена (богів, героїв, міфологічних істот, персонажів) у звичайній, іменниковій формі або у формі прикметників: *To Πανδώρας πιβήρι* – скриня Пандори – ящик Пандори – *la boîte de Pandore*; *Τα μαρτύρια του Ταντάλου, ή ταντάλεια μαρτύρια* – Танталові муки – Танталові муки – *Le supplice de Tantale*.

Античні імена, за спостереженнями дослідників античної фразеології, ще до фразеологізації розвинули переносні значення на основі енциклопедичної інформації про денотат імені. На основі таких експресивних значень, що спираються на міфологічні уявлення, ОІ увійшли до складу фразеологізмів, ставши в багатьох випадках їх семантичним центром, і перетворилися на конотативні. Оскільки античні міфи репрезентують найдавнішу історію й культуру земного населення, то конотації античних імен можна вважати культурно-історичними.

Водночас досліджувані ОІ відзначаються оцінним характером, який зумовлюється конкретними міфами, тобто є “максималь-

но лаконічними виразниками широкого кола характеристик, які властиві носію імені у відповідному міфі” [11, с. 76]. Отже, оніми у складі фразеологізмів античного походження можуть мати позитивно забарвлені і негативно забарвлені значення, які зберігаються як загальнокультурна складова конотації у фразеологізмах-аналогах новогрецької, української, російської та французької мов. Як правило, у таких випадках знання міфів є необхідною умовою розуміння конотації.

Наприклад, у фразеологізмах усіх чотирьох мов зберігаються такі конотативні значення: “важка праця, що не дає результату” (*Συσφειος κόπος* – *Сизифова праця* – *Сизифов труд* – *Le rocher de Sisyphe*); “нестерпні муки від близькості бажаної мети та неможливості її досягти” (*Τα μαρτύρια του Ταντάλου, ή ταντάλεια μαρτύρια* – *Танталові муки* – *Танталовы муки* – *Le supplice de Tantale*); “суд” (*Ο ναός της Θέμιδος* – *Храм Феміди* – *Храм Фемиды* – *le temple de Thémis*); “невідворотність кари” (*Η δαμόκλειος σπάθη* – *Дамоклів меч* – *Дамоклов меч* – *Épée de Damoclès*); “джерело всіх нещасть,, (Το Πανδώρας πιθάρι – *скриня Пандори* – *ящик Пандори* – *la boîte de Pandore*) тощо.

Слід також зазначити, що особове ім’я-компонент фразеологізму в граматичній формі іменника традиційно зберігається в новогрецькій мові і запозичується французькою мовою: 1) *Σπάθη του Δαμοκλέους* – *Épée de Damoclès*. 2) *Η γλώσσα του Αισώπου* – *Langue d’Ésope*. Слов’янські мови (українська і російська) модифікують оніми у граматичну форму присвійних прикметників: 1) *Дамоклів меч* – *Дамоклов меч*. 2) *Езопова мова* – *Езопов язык*. Слов’янські відповідники відзначаються більшим ступенем узагальнення, можливістю переходу до розряду відносних або якісних прикметників, звідси до загальних назв, а отже ще більший фразеологізація.

Підсилювачами оцінних конотацій античних імен зрідка виступають неономастичні компоненти, зокрема прикметники (*Πολυμήχανος Οδυσσεάς* – **Винахідливий** *Οδίσсей* – **Изобретательный** *Одиссей* – **Ingénieux** *Odysséy*), іменники (*Ο ναός της Θέμιδος* – **Храм** *Феміди* – **Храм** *Фемиды* – **le temple** *de Thémis*). О. А. Мороз наголошує, що в таких випадках конотації імен є найчіткішими. Іноді ці значення можуть суперечити міфологічним

уявленням і спираються на народні погляди. Так, в українському фразеологізмі *Геракл засушений* античне ім'я означає “виснажений, схудлий чоловік”, а згідно з міфами Геракл мав сильне, м'язисте, гарне тіло [10, с. 83].

У процесі засвоєння мовою-реципієнтом запозиченого фразеологізму можуть відбуватися такі зміни, що позначаються на конотації особового імені:

1) заміна неономастичного компонента, покликаного підсилювати конотацію, більш прийнятним для системи мови-реципієнта. Наприклад, у французьку мову вираз *Ανοιξαν οι ασκοί του Αιόλου* (відкрилися мішки Еола) прийшов у вигляді *l'outré d'Eole* (того Еола). У результаті заміни вираз набув конотації розпачливого вигуку в разі непередбаченої біди;

2) заміна оніма на лексему, що розкриває його загальнокультурну конотацію. Такий варіант більш характерний для слов'янських мов, що пов'язане з історико-культурними особливостями розвитку перш за все літератури. Так, *Το κέρας της Αλμαθείας* (Ріг Амалфеї) в українській та російській мовах частіше замінюється виразом *Ріг достатку* (Рог изобилия), тоді як у французькій зберігається *corne d'Amalthée*. А наприклад, вираз *Το μήλο της Εριδος* (Яблуко Іриди – богині розбрату) залишився недоторканим тільки в новогрецькій мові, тоді як в українській, російській та французькій ім'я богині замінено на синонім: *яблуко розбрату* (роздору), *яблоко раздора*, *potte de discorde*;

3) заміна фразеологізму з онімом на національний відповідник (не обов'язково з онімним компонентом) для позначення того самого або аналогічного явища. Так, вираз *Ανοιξαν οι ασκοί του Αιόλου* (відкрилися мішки Еола) в українській мові звучить *Налетіли вітри* (для позначення нещастя, що стається раптово), а в російській *Обрушились все ветры*. Цікавим є фразеологізм *Αλκρονίδες ημέρες* (Дні тихої безхмарної погоди), що позначав два тижні тихої погоди під час зимового сонцестояння, коли Сол (бог вітрів) зупиняв вітри, щоб Алкіона, яка перетворилася на зимородка, могла висидіти пташенят у своєму гнізді, яке плавало по воді. Поряд із варіантом *Алкіонові дні* маємо в українській і російській мовах *Бабине літо*, а у французькій *Été indien* (індійське літо), що позначають дні тихої безхмарної погоди, але в іншу пору року.

Таким чином, первинне значення, пов'язане з денотатом, зникає, абстрагується загальнокультурна і посилюється національно-культурна складова конотації;

4) опосередковане запозичення через мову-посередник або культуру-посередника, як це сталося з виразом *Троянський кінь* (*Троянский конь*, *Cheval de troie*), який у самій Греції від початку позначається виразом *Ο δούρειος ίππος* (доўреїος – заст. дерев'яний). Таким чином, грецький варіант багатший національно-культурними конотаціями через співвіднесеність з матеріалом – деревиною і разом з цим зберігає загальнокультурні конотації, бо не втрачає зв'язку з джерелом. А славнозвісні *Οι άθλοι του Ηρακλέους* – *Подвиги Геракла* у французьку мову прийшли через римську культуру у вигляді подвигів Геркулеса: *Travaux D'Hercule*, і тому співвідносять фразеологізм додатково і з давньоримською культурою, збагачуючи загальнокультурні конотації латинським компонентом.

Конотації ОІ у складі фразеологізмів можна вважати культурно-історичними; вони мають загальнокультурну та національно-культурну складові; національно-культурна складова проявляється в залежності від міри входження фразеологічної одиниці в мовну систему; оніми у складі фразеологізмів античного походження можуть мати позитивно забарвлені і негативно забарвлені значення, які зберігаються як загальнокультурна складова конотації, для розуміння якої необхідне знання вихідних текстів; ОІ – компонент фразеологізму в граматичній формі присвійного прикметника має більший потенціал до узагальнення і подальшої фразеологізації; неономастичні компоненти фразеологізму (іменники, прикметники) можуть підсилювати конотації імен; у процесі засвоєння мовами-реципієнтами запозичених фразеологізмів античного походження відбуваються зміни, що позначаються на конотації ОІ (синонімічна заміна неономастичного компонента або оніма, заміна фразеологізму з онімом на національний відповідник; опосередковане запозичення через мову-посередника або культуру-посередника); внаслідок зазначених змін може змінюватися співвідношення складових конотації.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Имена собственные в составе фразеологических оборотов русского и украинского языков / Н. Ф. Алефиренко // Шоста респ. ономастична конф. : Тези доп. і повідомл. – Т. II. – Одеса, 1990. – С. 5-7.
2. Алефиренко Н. Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры / Н. Ф. Алефиренко. – М. : Academia, 2002. – 394 с.
3. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика. / Ю. Д. Апресян. – М. : Наука, 1974. – 366 с.
4. Апресян Ю. Д. Коннотации как часть прагматики слова (лексикографический аспект) / Ю. Д. Апресян. – Избр. тр. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1995. – Т. 2: Интегральное описание языка и системная лексикография. – С. 156-177.
5. Беліцька Є. М. Конотонімізація онімів як лексико-семантичний процес : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. : спец. 10.02.15 – загальне мовознавство / Є. М. Беліцька – Донецьк, 2000. – 23 с.
6. Кобозева И. М. Лингвистическая семантика / И. М. Кобозева : Уч. пос. – М. : Эдиториал УРСС, 2000. – 352 с.
7. Мелерович А. М. Фразеологизмы в русской речи. Словарь. / А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко : – М. : Рус. словари, 1997. – 864 с.
8. Мельник Л. В. Культурно-національна конотація українських фразеологізмів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук. спец. : 10.02.01 “українська мова” / Л. В. Мельник. – Донецьк, 2001. – 18 с.
9. Мокиенко В. М. О собственном имени в составе фразеологии / В. М. Мокиенко // Перспективы развития славянской ономастики. – М. : Наука, 1980. – С. 57 – 67.
10. Мороз О. А. Фразеологічні одиниці з компонентом “власне ім’я” в сучасній українській мові : структурно-семантичний аспект: дис. на здобуття наукового ступеня кандидата філол. наук: спец. 10.02.01 / Мороз Оксана Анатоліївна. – Донецьк, 2002. – 209 с.
11. Степанова Л. И. Фразеологические единицы с именами собственными. (На материале чешского языка) : Дис. ... канд.филол.наук / Л. И. Степанова. – Л., 1985. – 178 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВН – власна назва

КЗ – конотативне значення

ОІ – особове ім’я

Сагірова О. М.

КОННОТАЦИИ СОБСТВЕННЫХ ИМЕН ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ АНТИЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ

Данная статья раскрывает коннотации, национально-культурные и общекультурные составляющие собственных имен античных фразеологизмов на материале четырех языков (Восточноукраинский лингвистический сборник. – Вып. 14, 2012, с. 17-26)

Ключевые слова: *фразеологическая единица, имя собственное, коннотация, античность.*

Sagirova O. M.

CONNOTATIONS OF THE PROPER NAMES IN THE AN- TIQUE PHRASEOLOGY

The present article focuses on the connotations, ethno-cultural and general cultural components of the proper names in the antique phraseology, on the basis of four languages (East-Ukrainian linguistic collection, ed. № 14, 2012, с. 17-26)

Key words: *phraseological unit, proper name, connotation, antiquity.*